

Dr. Csernok Gyula /a Pest megyei Biróság elnöke/

korreferátuma

A társadalomtudományok és a büntető
igazságszolgáltatás

Sajó András "Látszat és valóság a jogban" című könyvében három jogász beszélget: A Jogszociológus, a Törvényhozó és a Biró. A jogszociológia lehetőségeiről vitatkoznak a jogfejlesztésben. Tanulságos vitájuk, mert gyökeresen eltérő, sajátos felfogásokat szembesítenek egymással. A biró a vitában a törvény következetes érvényesítője, akit csak a jog érdekel, vagyis a pontosan szerkesztett szabályok. Nincs szüksége szociológiára, jogszociológiára, kriminológiára, sem egyéb társadalomtudományokra. Kifejti, hogy ő benne él a társadalomban, olvassa az újságokat, közvetlenül tapasztalja az életet. Az eléje kerülő jogesetek elbirálásánál ezért nincs is szüksége másra, mint a mindent szabályozó normákra és a saját élettapasztalatára. Tehát a könyvben szereplő biró ugyanazokat a nézeteket vallotta, mint Bárd Károly kitűnő előadásában sokszor idézett kollegáim.

A könyv olvasása közben egyre jobban megsajnáltam a Birót. Már korábban ismertem ugyanis egész érvrendszerét, állításainak teljes bizonyító apparátusát, ezért előre láttam, hogy a vitában szükségszerűen alul marad. A mai tudományos ülésen én alakítom a Biró szerepét, és abban reménykedem, hogy elkerülöm könyvbéli kollegám sorát. Ugyanis mindenben teljesen egyetértek az előadásban kifejtettekkel. Tapasztalataim alapján erősítem meg az előadó azon véleményét, hogy a korszerű társadalomtudományi ismeretek - jelesül a szociológiai, szociálpszichológiai és kriminológiai ismeretek - még nem, vagy nem a kellő mértékben áramlottak be a büntető igazságszolgáltatásba, az ítélkezési gyakorlatba. Mindezeket két fontos példával kívánom alátámasztani. Egyfelől azzal, hogy a társadalomtudományi ismeretek meny-

nyire nélkülözhetetlenek a birónak a bizonyítékokat mérlegelő és a birói meggyőződését kialakító tevékenységénél; másfelől azzal, hogy a biró személyiségének, a birói szerepéről való felfogásának /énképének/ milyen nagy jelentősége van a büntető tárgyaláson.

/A bizonyítékok mérlegelése./

A jogszociológia tárta fel azt, hogy az ítélkezés olyan konfliktusmegoldó jogalkalmazás, amelynek lényege a jogszabályalkotta keretek közötti döntés, vagyis a megfelelő információ alapján, a lehetséges alternatívák várható következményeinek értékelésével történő választás. A döntés meghatározó mozzanata ugyan a jogszabály, de a biró "nem gép, hanem ember", vagyis a döntési folyamatban jelentős szerepet játszik a biró személyisége. Ezért felfoghatjuk a döntést a személyiségében lezajló olyan megismerési folyamatnak, amely elsősorban a történész tevékenységével rokon, mert a tényállás megállapítása a múltban lejátszódott való tények felderítésével történik.

Két évvel ezelőtt III. biró körében végeztem írásbeli felmérést és arra kértem választ, hogy az ítélkezés során mi okoz számukra nagyobb nehézséget: A tényállás megállapítása vagy a jogkövetkeztetés levonása. /A bűncselekmény minősítése, illetve a büntetés kiszabása./ A büntető birák többsége - az első fokú birák 80 %-a, a másodfokú birák 55 %-a - a tényállás megállapítását, vagyis a bizonyítékok mérlegelését tekintette a nehezebb szellemi tevékenységnek. Arra a kérdésre pedig, hogy miként lehetne könnyíteni amúgy is nehéz ezirányú tevékenységükön, többségük /74 %/ azt válaszolta, hogy lélektani ismereteik bővítésében igényelnének nagyobb támogatást. A tipikus válaszok közé tartozott: "Az egyetemen a szociálpszichológiát, az emberekkel való kapcsolatteremtést is tanítani kellene." "Az emberközpontú tudományos képzést kellene erősíteni."

Ezek az információk bátorítottak fel arra, hogy a birák mérlegelési tevékenységét empirikus vizsgálatnak vessem alá. A büntető

eljárás a bizonyítási eljárásnak csupán a kerekeit szabja meg, a bizonyítékok szabad mérlegelésére a dolog természeténél fogva részletesebb útmutatást nem is adhat. Ennélfogva csakis a bíró tud számot adni arról, hogy belső meggyőződésének kialakításában milyen tényezők hatnak közre. Írásbeli felmérést készítettem az ország 132 büntető és polgári bíróját megkérdezve /akik az országos bírói kar közel 10 %-át képviselték/ arról, hogy milyen külső és belső tényezők, körülmények és benyomások alapján döntenek el egy tanú vallomásának hitelérdeklőségét.

A kapott válaszokat a kommunikációelmélet fogalomrendszerébe ágyazva elsősorban szociálpszichológiai megközelítéssel elemeztem. Itt most csak azokat a válaszokat tudom értékelni, amelyek a vallomás jelrendszerével, vagyis "kódjával" kapcsolatosak. Kódnak nevezzük a híratadás módját, formai sajátosságát és a közvetlen emberi kommunikációban a kód két típusát különböztetjük meg: A verbálisat /beszéd, jel/ és a nem verbálisat /rejtett közlés/. Ilyen nem verbális megnyilvánulások: a mimika /arcjáték/, a tekintet, a hangszín /vokális expresszió/, a gesztus és a testtartás. Ezt a sajátos jelrendszert a szociálpszichológia, mint az interperszonális kapcsolatok kísérő jelenségét vizsgálja és gyűjtő néven metakommunikációnak nevezte el. /A szóbelit meghaladó közlés, mögöttes üzenet, a beszéd emocionális szöveg alattja stb./ Mindig a szóbeli /verbális/ kommunikációról mond el valamit, mégpedig a közlő személyiség érzelmi viszonyát, attitűdjét fejezi ki a közlés tartalmához, szituációjához vagy a befogadóhoz. Mindazt, amit a tárgyalás közvetlensége alatt értünk, a metakommunikatív jelenségek töltik meg tartalommal.

Ezek után felmerül a kérdés: Mi az, amit a bírák a szóbeli tárgyaláson közvetlenül észlelnek? Elsősorban a kommunikáció kongruenciáját, vagyis azt, hogy a tanú különböző metakommunikációs megnyilvánulásai összhangban vannak-e verbális közlése tartalmával. A köznyelv ezen két kommunikációs szint /a verbális és nem verbális csatorna/ kongruenciáját az őszinteség,

a hitelesség stb. fogalmával szokta kifejezni. Igen jellemző az egyik büntető bíró válasza, aki a tanú vallomásának hitelérdeklőségénél a következőket mérlegeli: "A viselkedésben tapasztalható harmónia, vagy diszharmónia". Nyilvánvaló, hogy nincs másról szó, mint a kommunikáció kongruenciájáról, csak a válaszadó más kifejezést használ. A felmérés tanúsága szerint egyébként a büntető bírák 25 %-a a tanuvallomás hitelérdeklőségének mérlegelésénél figyelemmel van a különböző metakommunikációs megnyilvánulásokra, ezek között is elsősorban különösen a tekintetre /a nézésre/, vagyis a szemmozgásra.

Bárd Károly előadása meggyőzően tárja fel azt, hogy a korszerű társadalomtudományok még nem hatoltak be kellően az igazságszolgáltatásba, a büntetőítélkezésbe. A szociálpszichológiával szembeni idegenkedés és közöny azzal is magyarázható, hogy ezen új társadalomtudomány gyakran olyan közhelyszerű megállapításokra jut el, amelyek a jogászok körében régóta ismertek és a társadalomlélektan csupán "szakszerűen" igazolja a tudományos tételeket. Ehhez hasonló jelenséggel állunk szemben a metakommunikáció esetében is, amely nemcsak a művészetben, hanem a jogtudományban is régóta ismert, gondoljunk csak arra, hogy a büntető eljárás ezt a megnyilvánulást kodifikálja a "szembesítés" intézményével. A büntető eljárás 64. § /2/ bekezdésének jogtörténeti előzményei is vannak. A hazai 1843-as /!/ büntető eljárási törvénykönyv javaslatának szövegéből idézek: "Tanukihallgatás, vagy szembesítés alkalmával a kihallgatott vagy szembesített személyek magokviséletét illető és hitelességük megítélésére nyomadékkal bíró körülmények a jegyzőkönyvbe megemlítendőek."1./ Ehhez hasonlóan rendelkezik a 40/1987. számú és a bűnügyek rendőrségi nyomozásáról szóló belügyminiszteri utasítás 185. pontja: "A jegyzőkönyvben rögzíteni kell a szembesítésen lezajlott azon körülményeket, amelyeknek akár a szembesítés lefolyása, akár a nyomozás szempontjából jelentősége van /pl. a szembesítettek túlzott magabiztossága, esetleges zavara, az egymáshoz intézett megszólításai, kifejezései

stb./ Kár, hogy a Be. 64. § /3/ bekezdése csak annyit ír elő, hogy "A tanú vallomását első személyben és a szükséges részletességgel kell jegyzőkönyvbe foglalni."

A bírósági tárgyalási jegyzőkönyvek - tapasztalataim szerint - rendszerint csak annyit tartalmaznak, hogy a megkísérelt szembesítés "eredménytelen". Ugyanakkor a felmérésben résztvevő bírák 7 %-a a tekintet révén megnyilvánuló metakommunikációt lényegesnek tartja a mérlegelésnél. A két tipikus válasz: "Igen lényegesek lehetnek nemcsak a szavak, de a szem minden rezdülése a szembesítéskor: nyugodt szembenézés - kapkodó, szemlesütő szemmozgás stb", "Értékelem azt, ha a tanú nem mer a bíró szemébe nézni". Itt kell megjegyezni, hogy a modern szociálpszichológia nemcsak szakszerűen igazolja, hanem kísérletileg vizsgálja is a tekintet révén megnyilvánuló metakommunikációt. Michael Argyle "a szem-kontaktusról és a tekintet irányáról" végzett kutatásokat felismervén azt, hogy a szem mozgása számos fontos, lényeges funkciót tölt be a szociális interakcióban. Kísérletileg bizonyították, hogy két személy hosszabb szem-kontaktusa egymágában olyan intimitást eredményez, amely nem egyeztethető össze a megtévesztéssel és ennél fogva a kényelmetlen feltárulkozások irányába hat. Arra is voltak kutatási eredmények, hogy "az emberek általában hosszabban néznek a másik szemébe, ha igazat mondanak".2./

Természetesen óvatosnak kell lenni. Ismert a szélhámos kiváló képessége a megtévesztésre. A színésznövendéket "Sztanyiszlavszkij módszerrel" tanítják a beleélésre és minél inkább beleéli a színész magát a szerepébe, annál kongruensebb lesz egész viselkedése, magatartása: tökéletes lesz előadása. És ez a felismerés elvezet költői kérdésünkhöz: Ha már a színészi képzésnél a főiskolán elsőrendű szakmai követelmény a szociálpszichológia felismeréseinek tanítása, akkor a jogtudomány és a bírói kar - akár önképzéssel - miért nem fordít nagyobb figyelmet erre? Hiszen a büntető igazságszolgáltatásban mindennek alapja a helyes történeti és személyi tényállás meg-

állapítása /a bizonyítékok mérlegelése útján/ és minden további döntés helyessége ennek függvénye.

Ez a gondolatsor azonban már elvezet az ígért következő témánkhöz, a tárgyaláshoz, amely a bizonyítási eljárás színtere.

/A tárgyalás./

Az előzőekben abból indultunk ki, hogy az ítélezés konfliktusmegoldó jogalkalmazás, a bíró megismerési folyamata, vagyis az ítélezést gondolati tevékenységként elemeztük. A bírói döntés azonban - eltérően az egyéb intellektuális tevékenységektől - /tudományos, irodalmi, képzőművészeti stb./ nem elméleti kutatóműhelyekben, csendes alkotóházakban, hanem sajátos térben és körülmények között: a tárgyaláson születik meg.

A konfliktus szó a latin konfligere szóból származik, fegyveres összeütközést jelent. A régi Rómában ez gyakran az amfiteátrumokban történt. A bírói tárgyalóterem természetesen nem a gladiátorok arénája, hanem olyan konfliktusok megoldásának a színtere, ahol a bíró az államhatalom képviselőjeként vesz részt. A büntető tárgyalást a különböző társadalomtudományok vizsgálódási körének és fogalomrendszerének megfelelően különböző aspektusból vizsgálhatjuk, de közel azonos eredményre jutunk.

A jogszociológus Kulcsár Kálmán a jogi konfliktusok két típusát különbözteti meg. Az egyik alá- és fölérendeltségi viszonyt hordoz, kereteit az állam büntetőjogszabályai vonják meg /ez a büntető ítélezés/, a másikkra viszont nem jellemző a hierarchikus viszony. /Ez a polgári ítélezés./ A büntető perben szereplő felek tehát már a jogszociológiai megközelítésben is alá- és fölérendeltségi viszonyban vannak egymással. Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a bírósági tárgyalást a szociálpszichológia szemüvegén át vizsgáljuk. A tárgyalás e szerint nem más, mint a konfliktusok megoldására létrehozott sokszemélyes interakció /bonyolultan összrendezett cselekvés sorozat/, amelyben a bíró és a vádlott közötti interakció - a köztük lévő hatalmi viszony miatt - komple-

menter színezetű. Ezen sajátos szituáció elemzéséből alakult ki a kriminológia egyik divatos irányzatává fejlődött labeling-elmélet. Képviselői szerint a hagyományos bírói tárgyalásvezetés nem a vádlott személyére, hanem a jogellenes cselekményre összpontosít, így szükségszerűen vezet a deviáns azonosságtudat kialakulásához. A bírósági tárgyalás ezért nem az igazság megtalálásával kecsegtető racionális párbeszéd színtere, hanem csupán egy degradációs ceremónia.

Ha viszont a bírósági tárgyalást a kommunikációelmélet segítségével vizsgáljuk, az itt lezajlott interakcióban minősített kommunikáció folyik, hiszen a hírközlés tartalmát, irányát, határait a tárgyalásvezető bíró szabja meg. A tárgyalásvezető bíró ezt a tevékenységét a büntető eljárásjogi szabályok keretei között végzi, igen nagy diszkrécióval felruházva. Ennélfogva szintén szükségszerű, hogy a kommunikációs felek közötti kapcsolat aszimmetrikus legyen. Mindezek a körülmények magukban hordozzák egy olyan bírói tárgyalásvezetési magatartás és stílus veszélyét, amely figyelmen kívül hagyja az ártatlanság vélelmét, amely prejudikál és végül sérti a vádlott személyiségét és autonómiáját.

Ezzel kapcsolatban szükségtelennek látszik hangsúlyozni azt, hogy a büntető eljárásban, a tárgyalás vezetésében milyen nagy szerepe van a bíró személyiségének, a bírói szerepről kialakított felfogásnak, én-képének. A közelmúltban felmérést végeztem 60 középszintű bírósági vezető körében, akik a következő kérdésre adtak választ: "A megfelelő jogi képesítésen túl vannak-e olyan, az egyéniséget jellemző ismérvek /képessegek, készségek, személyiségvonások, emberi tulajdonságok, ismeretek, követelmények stb./, amelyek a bírói pályaalkalmasság további előfeltételei?" Az igen sok érdekes válasz közül most csak azt ismertetem, amelyek a bírák bírói szerepfelfogásával kapcsolatosak. Meglepő módon viszonylag sokan a külső megjelenésnek tulajdonítottak jelentőséget. Jellemző válaszok: "A külső megjelenés alkalmas legyen a bírói tekintély megteremtésére és megtartására"; "Fontos az emberi magatar-

tás viselkedésben, példát mutató öltözködésben, méltóságot sugárzó megjelenésben"; "A jó megjelenés, a jólöltözöttség egymagában is magabiztosságot tükröz" stb. A válaszokból kitűnik, hogy a bírák kellően átértik azt, hogy a környezetnek és saját megjelenésüknek szimbolizálnia kell az ítélkezéssel szemben támasztott társadalmi elvárásokat. Nem lehet véletlennek tekinteni azonban, hogy az ilyen jellegű véleményt nyilvánító bírák mind férfiak voltak. A női bírák nem a külső megjelenést, hanem 60 %-ban a "határozottságot" tekintették a bíró egyik legfontosabb tulajdonságának. /Erre a férfiaknak csupán 6 %-a hivatkozott./ Az okokat keresve arra a szociálpszichológiai kísérletre érdemes utalni, amelyben az egyetemi tanárok megítélésében a megkérdezettek azokról a személyekről, akiket külsejükben megfelelően "professzorosnak" találtak, azonnal feltételezték, hogy szerepük betöltésében is sikeresebbek, eredményesebbek, mint a többiek. Hannkiss Ágnes szerint ismert jelenség az, hogy az emberek bizonyos szakmai szerepek betöltőjének a hozzáértését pusztán azért kérdőjelezi meg, mert az illető nő. Kétségtelen tehát, hogy a társadalmi szerepekkel kapcsolatos elvárásokat átszövik különböző sztereotípiák és előítéletek. A bírónők esetében is erről lehet szó, hiszen a hagyományosan rögzült bíró szerep a közvélemény szemében még mindig azonos a "bölccsel", azaz az idős férfival.

Miután a női bírák külső megjelenése nem felel meg az előbb említett hagyományos szerepelvárásnak, esetleg úgy érezhetik, hogy azt mással kell pótolni. A "határozottság" követelményének felállítása ezért - véleményem szerint - tipikusan szerepkompensáció, vagyis, ha hiányzik a konzervatív, tradicionális társadalmi elvárásnak megfelelő "példamutató öltözködésben is megnyilvánuló és méltóságot sugárzó /férfi/ megjelenés", akkor ezt ellensúlyozni kell külsődleges magatartással: a "határozottsággal". Megvan a veszélye annak is, hogy ez az attitűd olykor átcsap túlkompensációba, amelyet Adler így ír le: "Ha a fogyatékoságérzés különösen nyomasztó, nem elég-szik meg magával a kiegyenlítéssel, hanem túlló

a célon."

Mindebből nem szeretnék durva általánosítást levonni, csak arra felhívni a figyelmet, hogy egy ilyen kompenzáló, esetleg túlkompenzáló szerepfelfogás olyan tárgyalásvezetési stílus veszélyét hordozza magában, amellyel - a labeling elmélet terminus technikusával élve - a büntető tárgyalás degradációs ceremóniává válik. Mindezeket pedig azért említettem, hogy illusztráljam a társadalomtudományok jelentős szerepét a büntető igazságszolgáltatásban.

.....

A korreferátum elején abból indultam ki, hogy a korszerű társadalomtudományi ismeretek még nem a kellő mértékben áramlottak be a büntető igazságszolgáltatásba, az ítélkezési gyakorlatba. Fejtegetéseimből talán kitűnik, hogy teljes mértékben egyetértek Bárd Károly kitűnő előadásával és azt remélem, hogy a jogtudomány klasszikus épülete mielőbb szélesre tárja kapuit a modern társadalomtudományok előtt és egyben eredeti stílusának, műemlékjellegének megőrzése mellett mielőbb aláveti magát egy átfogó korszerűsítésnek.

Felhasznált irodalom:

- 1./ Nagy Lajos: Tanubizonyítás a büntető perben. Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest 1966. 572. oldal 393-as lábjegyzet.
- 2./ Michael Argyle: A szem-kontaktus és a tekintet iránya. Mindlese. England. 1968. Közzéteszi: Hunyadi György Szociálpszichológia című cikkgyűjteménye. Gondolat Könyvkiadó Budapest 1973. 224-227. oldal.

Dr. Sajó András /tudományos főmunkatárs, a jogtudományok doktora, MTA Jogtudományi Intézet/

korreferátuma

Társadalomtudományok és büntetőeljárás

Megjegyzéseimben a társadalomtudományok működési sajátosságai és a büntetőeljárásra vonatkozó jogszociológiai ismeretek alapján szeretném alátámasztani azokat a főbb megállapításokat, amelyeket Bárd Károly kitűnő előadásában a társadalomtudományi ismeretek közvetlen büntetőeljárás-befogadhatatlanságával kapcsolatban tett.

Az alább kifejtendők szerint a társadalomtudományi ismeretek alapvetően a jogalkotás közvetítésével épülhetnek be büntetőeljárásunkba. Ez a korlátozott lehetőség egyúttal sürgető szükség is egy olyan korban, mely inkább látszik hinni scientista igazolásokban, mint hagyományos értékeket eddig nem minden ellentmondás nélkül érvényesítő igazságszolgáltatási eljárásokban. Az elmondandók természetesen nem jelentik azt, hogy ne lenne szükség és mód - vagy az igazságszolgáltatás részéről üdvözlendő igény - egyes társadalomtudományi ismeretek, így különösen a szociálpszichológiailag igazolt önmegismerési és interakció-megismerési módszerek elsajátítására. Csodákat azonban sem a szociálpszichológiától, sem más társadalomtudományi ismeretrendszerektől nem várhatunk, mivel nem véletlen, hanem szervezett-szociológiailag meghatározott, a meglévő munkateher által determinált az a sokak szemében talán mechanikus megközelítés, amelyet az igazságszolgáltatásban tapasztalhatunk. Ezek az objektív hatásokon a legjobb szándék, a társadalmi valóság iránti minden deklarált érdeklődés megtörhet és megtörik.

A társadalomtudományok büntetőeljárás-befogadhatóságának alapvető feltétele lenne, hogy a társadalomtudományok és a büntetőeljárás azonos nyelvet beszéljenek, azonos világképet tükrözzenek. Erről azonban nincs és nem is lehet szó. A